

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІ АНТРОПОНІМИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В РОМАНІ ЮРІЯ МУШКЕТИКА «ГЕТЬМАНСЬКИЙ СКАРБ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Випуск 18.

УДК 811.161.2'373.2'19';

Вегеш А. Літературно-художні антропоніми козацької доби в романі Юрія Мушкетика «Гетьманський скарб»; 6 стор.; кількість бібліографічних джерел – 11; мова українська.

Анотація. У статті подається опис літературно-художніх антропонімів у арсеналі мовних засобів роману Юрія Мушкетика «Гетьманський скарб», їх функціонально-стилістичні можливості.

Ключові слова: літературно-художній антропонім, козацька доба, прізвисько, апелятив.

Resume: The article presents the description of the proper names of the literary heroes in the arsenal of the linguistic means of the novel "Hetman's Treasure" by Jurij Mushketyk, it's functional and stylistic possibilities.

Key words: proper name of the literary hero, Cossack age, nickname, appellative.

Роман «Гетьманський скарб» Юрія Мушкетика – твір, у якому автор змальовує трагічно-драматичне життя наших земляків у XVIII ст. Йдеться про силу людського духу про незнищеність народу, про зраду і про вірність. І про те, що «понад той скарб – Україну – більшого немає». Історія України, її козацька доба, її героїчні й трагічні сторінки, яскраві постаті народних ватажків, полководців, історичних і культурних діячів – вичинений матеріал для творення монолітних художніх образів. Наша література випрацювала цілісну концепцію позитивного героя минулого – патріота, вченого, захисника рідної землі [7, 6].

Наше завдання – виділити літературно-художні антропоніми (ЛХА) з роману Ю.Мушкетика «Гетьманський скарб», дати їм характеристику. Автор вміло використовує такі імена, які окреслюють певний історичний період. Локалізація дії художнього твору в часі відбувається також через вживання так званих хронотопів – прізвиськ осіб відомих у конкретний історичний період. Напр.: *Богдан Хмельницький, Виговський, Брюховецький, Скоропадський, Полуботок, Мазепа, Сулима, Орлик, Феофан Прокопович, Дорошенко* та ін. Якщо ЛХА *Скоропадський* – одночленний (прізвище), то ЛХА *Павло Леонтійович Полуботок* – тричленний. Ім'я Павло в перекладі з латинської означає «малий» [1, 74]. Ім'я є антитезою до його носія, адже Полуботок був «статечним, повновидним, міцної високої статури чоловіком». Ми також знаємо, що Павло – це апостол, пророк, учитель. Мудрий, врівноважений гетьман Полуботок – протилежність скаженому московському цареві Петрові Першому, хоча у нього теж апостольське ім'я. Пор.: «Знову стояли один насупроти одного – грізний, скажений цар і спокійний, нескорений гетьман. Петро з Павлом... Двоє найбільших святих. І відповідно – один з найбільших грішників і один з найбільших праведників». *Полуботок* – чобіт з короткими халявами [3, 1038]. Прізвищева назва, напевно, виникла від особливої форми взуття. Життя *Павла Полуботка* сповнене драматизму та боротьби, освітлене високою (апостольською) ідеєю служіння рідному

народові. («найбільший мій скарб – Україна. За неї приймаю муки, за неї прийму й смерть»).

Козацька доба – це втрата Україною своєї державної незалежності, зруйнування січей, закріпачення вільного селянства й нижчого козацтва, перетворення її в колонію Російської імперії. Зрозуміло, що Юрій Мушкетик, крім відомих українських героїв, вводить і відомих російських. Пор.: *цариця Катерина Олексіївна* (вживання імені + ім'я по батькові), *царевич Олексій, граф Петро Толстой, граф Апраксін, генеральний прокурор Петро Ягужинський, генерали Чернишов, Ушаков, князі Долгорукі, Голіцини, Шереметьєви, Куракіни, Меншикови, Шафірови, Рагужинські, майор, котрий «вмочив свої руки по самі плечі в кров царевича Олексія», Рум'янцев*. Всі ці ЛХА, крім імені чи прізвища, мають апелятив, який вказує на посаду, чин, звання героя.

Але повернімося до головного героя роману *Івана Сулими*. Від його імені ведеться оповідь. Він – син генерал-хорунжого *Івана Сулими*, внук гетьмана *Івана Сулими*. Автор створює яскравий образ «літописця» *Івана Сулими*, який із сором'язливого писарчука зробився козаком. Сам герой зізнається: «Одначе мене ніколи не вабили ані слава діда, ані, значно менше, батькова. Я був хлопцем книжним, богобоязливим, плохим...» Персонаж має одне з найпоширеніших імен. А те, що дід і батько мали це ім'я підтверджує наслідування традицій в українських родинах. Ім'я *Іван* у перекладі з давньоєврейської означає «божа благодать; дар богів» [1, 64]. Старий *Полуботок* про *Івана*: «Очеретинка... Очеретинка... Зламаємо стебельце... Ніжна душа, чуле серце. Ще й стражденне.. Чуле серце, – отже справедливий, совістливий...» Уляна дає йому різноманітні найменування: «богобоязливий», «скромний», «дячок», «кваша». *Оленка* звертається емоційно-пестливо: *Іваночку*. Сам герой, щоб не хизуватися славним прізвиськом своїх предків, називає себе *Мартинионом Кириловичем*. При знайомстві з *Пилипом Милею* він називається *Мартинионом Рибкою* («Рибка – прізвище моєї матінки»).

Заслужують на увагу й ЛХА, які називають жінок. Автор вимальовує романтичний образ гетьманівни *Уляни Скоропадської* – першого й останнього кохання *Івана Сулими*. Доля *Уляни Скоропадської* по-своєму трагічна й драматична, як і доля самої України. Їй довелося пережити палке кохання, насильницьку розлуку, таємні та випадкові зустрічі з *Іваном*, підступи, обмови, зради, смерті, падіння та вознесіння. ЛХА *Уляна* у тексті роману побутує у низці варіантів: *Уляся, Уляна-гетьманівна, Юліана*, які мають чітко окреслені стилістичні можливості. Пор.: «гордовита, поважна... пройде повз тебе грецька чи римська патриція...», «єгипетська цариця» або ж «горда, неприступна, вже не *Уляся*, як почав називати її слідом за *Оленкою*, а *Уляна*, чи навіть *Юліана*...» *Юліаною* її іноді для поважності називала мати. Ім'я *Уляна* утворене від чоловічого імені *Уліан*, що в перекладі з латинської «той, хто належить *Юлієві, Юлію*» [1, 109]. Закоханий *Іван Сулима* порівнює *Улясю* то з відьмою, то з блискавкою: «чорнюща, як ніч, з глибокими відьомськими очима... дивна, чимось небезпечна й чимось неначе жар, ваблива. ... вона була, як блискавка, аж сяяла красою, аж обпікала...» Якщо *Улясю* всі довкола звали гетьманівною, то її маму гетьманшею. ЛХА *Гетьманіша* – *Анастасія Марківна*. «Вона управляла гетьманом й почасти всім гетьманством». Вона «мала круту вдачу», «гомоніли люди, що *Настя* носить штани, а *Скоропадський* спідницю». Дівоче прізвище героїні *Настя Маркович*. Ім'я *Настя* похідне від *Анастасія*, що в перекладі з грецької означає «воскресіння» [1, 102]. Прізвище *Маркович* утворене від батьківського імені *Марко* + «давній слов'янський двоморфемний суфікс –ович (< -ов + -ичь), який з часу його виникнення вживається як патронімний» [11, XXXVI]. Ще один жіночий ЛХА – *Оленка*. Пор.: «На ганок вийшла молода дівчина з розпущеною косою – *Оленка, Полуботкова* наймолодша... батькова пестунка...» У тексті майже не трапляється повна форма імені, а лише здрібніло-пестливий варіант: *Оленка. Оленка* – повна протилежність *Улясі*. *Іван Сулима* називає її *Оленкою-сміхотункою*, а ще «*Оленка* проста, довірлива, нелукава, жартівлива, ... вся на видноті, аж світиться веселістю й безхитрістю...» Оце порівняння «аж світиться» відповідає імені героїні, бо ім'я *Олена* в перекладі з грецької означає «факел, світло» [1, 103]. Не можна оминати й другорядні жіночі постаті роману. Автор називає жінок іменами, які побутували в той час. Напр.: шинкаря *Хтодорка* (походить від чоловічого імені *Тодор*, що означає «божий дар»); наймичка *Оришка* (походить від *Орина*, що в перекладі з грецької означає «мир, спокій»); Палажка (похідне від *Пелагія*, що в перекладі з грецької означає «морська»); *Каська* (похідне від *Катерина*, у перекладі з грецької означає «завше чиста») [1, 110, 103, 104, 97]. У наведених іменах присутній суфікс –к-, котрий «може передавати не тільки суб'єктивну пестливість, але й об'єктивну зменшеність» [2, 68]. Зустрічаються жіночі імена *Улита* (похідне від *Юлії*), *Мо-*

крина (від латинського слова худий, довгий, високий), *Івга* (похідне від імені Євгенія).

Життя козацтва, його колоритний побут, численні бойові виправи, патріотизм, героїзм, мужність, змагання до державності, культурне будівництво, поезія буднів – все це увійшло в ментальність українців, витворило своєрідний міф про козацтво [7, 7]. Козацтво породило й особливі, козацькі прізвиська чи прізвищеві назви. Юрій Мушкетик створює цілий пласт ЛХА, які належать козакам. Козаки любили давати своїм товаришам по зброї ще й різні дотепні, а часто-густо й кумедні наймення-прізвиська, котрі згодом навіки закріплювалися за їхніми носіями як прізвища. Ці чудернацькі та цікаві наймення народжувалися за певних життєвих чи бойових обставин [4, 71]. Заслужують на увагу так звані «характеризуючі особові назви прізвиська і прізвища, що в первісному, чи в апелятивному вживанні, вказували на якусь характерну зовнішню ознаку людини» [10, 16], її рису (*Лизогуб, Чарниш, Рубець, Ломака, Сухота, Красюк, Легкий, Короткий, Передерієнко*); на особливості поведінки (*Дикий, Скорик, Гагаган, Звір*); на характерну ознаку за одягом (*Рукавиця*); відношення до зернових (*Пшеничний, Гречаний, Крупка*); за суспільними верствами (*Панчук*); за професією (*Пастух, Бондарчук*, що, до речі, відповідає професії героя: «бочки, барила та діжечки *Олекси Бондарчука* розкочувалися по всіх дворах»); за релігійними поняттями (*Апостол*); за обставинами появи на світ дитини (*Копил*); за назвами тварин (*Кіт, Білокобила, Левенець, Ясочка* (те саме, що ласочка – невелика хижа тварина з тонким і гнучким тілом)) [3, 607].

Запорозькі козаки, крім імені мали ще й прізвищеву назву чи прізвисько, «занесене в польські реєстри чи російські «ревизские сказки». Але, з'явившись на Січ, втікачі охоче записувалися в козацькі документи під іншими іменами та прізвищами; і тоді, пане-барине, шукай вітру в полі, хоч до самої матінки-Січі прибувай та козацькі реєстри переглядай – не знайти вже тобі твого хлопа, як голки в стіжку соломи» [4, 70]. В Реєстрі Війська Запорозького в списку полку Чернігівського зустрічаємо такі прізвищеві форми, які зустрічаються у романі: *Давидович* (478), *Максимович* (479), *Остапенко* (485), *Чорниш* (480), *Лопата* (483). Способи і засоби ідентифікації особи у реєстрі свідчать про високий рівень середньовічної української антропонімійної системи, її багатство і можливість [9, 505]. У романі досить багато прізвищ козаків з суфіксами –ський, –цький, –зький. Твірними основами для таких прізвищ переважно виступали топоніми – власні географічні назви. Суфікс –ськ- – давній за походженням. Ще в праслов'янській мові він вживався при назвах місцевості і був пов'язаний зі значенням приналежності і походження, звідки, мабуть, розвинулося значення групової присвійності. Прізвища прикметникового походження на –ський у середньовічній Польщі вважа-

на спільному шляхетного походження і роду. Прізвищевий тип на *-ський* функціонує в усіх слов'янських мовах. Утворюються такі прізвища від імен людей (безпосередньо чи через посередництво назв населених пунктів) та від прізвищ. Можливий їхній патронімічний характер. Пор.: значкові *Михайловський та Грабовський*; правила службу в канцелярії *Борзаківський, Биковський*; військовий товариш *Полуницький*; сотник *Требинський* («якого всі називали *Сербином*»); сотник *Лисовський* («призначений царськими указами, якого всі боялися, як скаженого пса»); а також академісти *Симеон Полоцький, Єфиманій Словинецький*.

У романі «Гетьманський скарб» Ю.Мушкетик виводить низку імен чоловіків. Герої іменуються виключно християнськими іменами, адаптованими до україноморфемної структури мови: *Тихін, Іван, Зиновій, Артемій, Йосип, Семен, Ярема, Василь, Харитон, Федір, Стефан (Степан), Кирило, Лук'ян, Феодосій, Антон, Петро, Данило, Олекса, Ілько, Юхим, Андрій, Яків, Мартин, Симеон, Ясько (офіційно Іван [6, 114]), Овсій*. Ім'я *Носко* варто віднести до слов'янських автохтонних імен [5, 131].

Певну стилістичну функцію (творення конкретного історичного гла) відіграють прізвищеві назви на зразок *Лопата, Сопілка, Свічка, Борц, Шашкевич*, доіменне значення яких пов'язано з реаліями козацької доби. Цікаво, що негативні герої роману – носії непривабливих прізвищ. Доноси писали козаки *Ломака та Сухота*, критикою займався *Рубець*, зрадництвом *Дикий*. Зустрічаються ЛХА, які утворені від імен батьків (патроніми) як давніх, так і нових християнських за допомогою суфіксів *-енко, -ович*: *Хоменко (Хома), Остапенко (Остан), Максимович (Максим), Данилович (Дани-*

ло), Романович (Роман), Тарасевич (Тарас). Форма з суфіксом *-енко* – найпоширеніша. За цією формою ще й тепер найлегше знайти українця в будь-якому списку слов'ян [4, 58]. Серед українських батьківських наймен є ще одне досить цікаве – материнське. Більшість дітей, котрі народжувались від нешлюбної матері, як правило, колись називали материнським ім'ям (матронімом): *Меланченко (Меланія), Парасченко (Параска)*.

Заслуговує на увагу ЛХА *Пилип Миля*. *Пилип* – товариш *Івана Сулими*. Він колишній козак, потім галерник, згодом дрібний злодюжка – і зрештою герой-мученик. Ім'я героя в перекладі з грецької означає «той, хто любить коней» [1, 74]. Прізвищева назва його утворена від апелювання *миля*, що означає міру довжини (1,609км). Прізвищева назва «промовиста». Пор.: «йому взагалі було байдуже, куди йти, аби тільки йти. Його мандрівна душа жадала дороги, волі, нових пригод, без того, либонь, вже не міг би й прожити». А «жадані дороги» – це пройдені милі. Де він тільки не побував за велінням долі! Персонаж бідкається: «Я й сам уже не знаю, по-якому співаю. І хто я такий – *Ахмед, Філіп чи Пилип*. Усе перемішалось в моїй голові» З іменем *Ахмед* пов'язує героя турецький полон, каторга на галері, з іменем *Філіп* – служба на французькому судні. *Іван Сулима* згадував, що «*Миля* був схожий на *Бога* в дні сотворіння світу».

Отже, літературно-художня антропонімія Юрія Мушкетика є образотворчою, індивідуалізуючою, оцінною, психологічно вмотивованою, інформативною та асоціативною. Переважно це реальний антропонімікон, у якому і контекстуальні номінації уяскравлюють персонажів, надаючи їм реальної достовірності та максимальної виразності.

Література

1. Белей Л. Ім'я для дитини в українській родині: словник-довідник. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1993. – 116 с.
2. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ–ХХ ст. – Ужгород: Патент, – 1995. – 120 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
4. Глинський І. Твоє ім'я – твій друг. – К.: Видавництво дитячої літератури «Веселка», 1970. – 212 с.
5. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців ХІV–ХVІІ ст. – К.: Наукова думка, 1988. – 172 с.
6. Керста Р.Й. Українська антропонімія ХVІ ст. Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
7. Мишанич О. Прочитайте тую славу... // Мушкетик Ю. М. Гетьманський скарб: Роман / Авт. передм. О.В.Мишанич. – К.: Спалах ЛТД, 1993. – С. 5–8.
8. Мушкетик Ю.М. Гетьманський скарб: Роман / Авт. передм. О.В.Мишанич. – К.: Спалах ЛТД, 1993. – 432 с.
9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. До друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – 592 с. – (Джерела з історії козацтва).
10. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
11. Чучка П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 704 с.

Вегеш Анастасія Іванівна – викладач кафедри української мови УжНУ.